

Schuld en onschuld van de utopie

MARIUS DE GEUS

“The power of utopian thinking, properly conceived as a vision of a society that questions all the presuppositions of the present-day society, is its inherent ability to see the future in terms of radically new forms and values.”

Murray Bookchin, *Toward an Ecological Society*, p. 280.

Inleiding

Aan het eind van de twintigste eeuw is het utopische denken in toenemende mate in diskrediet geraakt. De utopie ontvangt in de politiek nauwelijks meer waardering en wordt afgedaan als een dagdroom, een gevaarlijke, romantische en onbereikbare fantasie. Utopieën lijken niet te passen in een tijdperk dat wordt gekenmerkt door no-nonsense, postmodernisme en een gebrek aan vertrouwen in alomvattende ideologieën en ideaalbeelden.¹

De anti-utopische stroming in onze samenleving lijkt steeds krachtiger te worden. Deze tendens wordt nog eens versterkt door enkele recente publicaties op dit terrein. In hun ‘De utopische verleiding’ proberen Hans Crombach en Frank van Dun definitief af te rekenen met het utopische denken.² Ook de bekende sociaal filosoof Hans Achterhuis heeft vorig jaar in zijn ‘De erfenis van de utopie’ het grote verhaal van de utopie voorgoed van zich afgeschreven en vaarwel gezegd.³

1 Dit artikel is geschreven op nadrukkelijk verzoek van Dirk Holemans, gezien mijn positie in het utopiedebat. Ik heb enige schroom en aarzeling moeten overwinnen om een artikel te schrijven over het nieuwste boek van Hans Achterhuis, die over dezelfde onderwerpen schrijft als ikzelf en die ik persoonlijk ken. Anderzijds blijft de intellectuele plicht bestaan om het debat aan te gaan, mits dit uiteraard op open en faire wijze gebeurt. Ik heb dan ook geprobeerd zijn visie onbevangen en zakelijk te bespreken en waar nodig aan te vullen. Tijdens congressen zijn wij overigens al meermalen op prikkelende wijze met elkaar in debat gegaan, hetgeen heeft geleid tot begrip en nuancering van onze standpunten. Lang leve het debat.

2 Zie Hans Crombach & Frank van Dun, *De utopische verleiding*, Contact, Amsterdam 1997 (280 pp.).

3 Hans Achterhuis, *De erfenis van de utopie*, Ambo, Amsterdam 1998 (445 pp.).

De argumentatie om zich scherp af te keren van de utopie komt bij deze denkers stelselmatig op hetzelfde neer. Volgens hen worden utopieën gekenmerkt door de onderwerping van het individu, leiden utopieën vanuit hun interne logica tot geweld en onderdrukking, en schuilt achter elke utopie een heimelijke hang naar macht. Deze scherpe kritiek leidt voor de milieubeweging en groene politieke partijen tot de cruciale vraag of er in de moderne tijd nog wel plaats is voor idealen. In hoeverre dient de utopie werkelijk 'schuldig' verklaard te worden en kunnen wij het in deze anti-ecologische tijd inderdaad stellen zonder de utopische verbeeldingskracht, zoals de critici steevast beweren.

De utopiekritiek van Achterhuis

In zijn vuistdikke nieuwe boek poogt Hans Achterhuis de utopie stap voor stap te deconstrueren en de gevaren en verleidingen van het utopische genre in het volle licht te zetten. In zijn lezing wordt in utopieën een duidelijke onderschikking van het individu aan de totaliteit verlangd. Naar zijn mening getuigen utopieën van een onaanvaardbaar maakbaarheidsideaal en zijn zij "alle gebaseerd op zuiverheid die steeds een uitsluiting van de 'anderen', de buitenstaanders, en een rigoureuze onderscheid tussen goed en kwaad impliceert." (p. 79) Telkenmale benadrukt hij het volgens hem 'gewelddadige' karakter van sociale utopieën, zoals blijkt uit de volgende kernpassage uit het boek:

"Het geweld als een onophefbaar onderdeel van het maken verklaart ook de extreme gewelddadigheid die in veel sociale utopieën heerst. In het tweede hoofdstuk liet ik al zien dat maakbaarheid een centraal familiekenmerk van de utopische traditie is. In sociale utopieën betreft deze maakbaarheid zowel de natuur als de maatschappij. Het handelen à la Arendt is er dan ook veelal uitgebannen en vervangen door maken. Kenmerkend is hiervoor de doel-middelrelatie die uit het werkproces stamt en die in deze utopieën overheersend is. Zij worden geleid door een model, een ontwerp dat tot in alle details tot uitvoering moet worden gebracht. Wat het grote doel van deze uitvoering hindert, wordt opzijgeschoven en weggezuiverd. Net als in het werkproces zijn alle middelen geoorloofd om het uiteindelijke doel te bereiken, het stralende model in de werkelijkheid op te bouwen".⁴

Zich in het bijzonder oriënterend op de Amerikaanse filosofe Hannah Arendt trekt Achterhuis vervolgens de eindconclusie dat utopieën een uiting zijn van de hang naar het absolute en "dat de domeinen van het schone en het politiek goede gescheiden dienen te blijven en dat in het politieke domein voor abstracte maatstaven geen plaats is." (p. 409) De lessen van de sociale utopie zijn in zijn visie – anders dan die van de zogenaamde technische utopieën waarin vooruitgang bijna geheel van de techniek wordt verwacht – vooral negatief van aard. In de terminologie van Milan Kundera: "De verstelde broek verdient de voorkeur boven het schitterende gewaad; absolute aspiraties dienen uitgeleefd te worden in kunsten en wetenschappen en niet in de politiek-maatschappelijke orde." (p. 414)

.....
⁴ Hans Achterhuis, *De erfenis van de utopie*, p. 220.

Naast de ontwikkeling van deze algemene these onderwerpt Achterhuis een groot aantal utopieën – van Mores Utopia, Bacons The New Atlantis tot aan Bellamy's Looking Backward aan een nadere analyse. Tevens onderzoekt hij het verschijnsel van de reëel bestaande utopie, de verhouding tussen mensen en dingen, de gerealiseerde utopie, en de 'moralisering' van apparaten. Ten einde in de richting van een duurzame maatschappij te komen, doet Achterhuis op verdedigbare wijze het voorstel de materiële omgeving van de mens te moraliseren om te komen tot gedragsveranderingen, door bijvoorbeeld snelheidsbegrenzers in auto's in te bouwen en dergelijke.

De erfenis van de utopie bevat zonder twijfel lezenswaardige analyses van utopische teksten. Het boek is breed van opzet, goed van diepgang en geschreven in een herkenbare stijl. Bij nadere beschouwing blijkt het echter niet het baanbrekende karakter te bezitten van bijvoorbeeld *'De markt van welzijn en geluk'*, *'Arbeid, een eigenaardig medicijn'* en met name *'Het rijk van de schaarste'*, een fascinerend boek dat mijn oprechte bewondering geniet.

Kritiek op 'De erfenis van de utopie'

Waarom kan het nieuwe utopieboek van Achterhuis minder overtuigen dan zijn vorige geschriften? Dat heeft om te beginnen te maken met het feit dat het boek heel sterk uitgaat van persoonlijke ervaringen en is geschreven vanuit een duidelijk parti pris, een vooringenomen standpunt dat de tekst – wellicht ongewild en niet bewust – constant in één en dezelfde richting stuurt. Zijn grondige afkeer van de utopie wordt in de tekst niet geproblematiseerd of ter discussie gesteld. De teraardebestelling van de utopie staat vanaf de eerste regel van het boek vast en de geschiedenis van de utopie doet feitelijk alleen dienst om zijn 'gevoel van angst en onbehagen' rationeel te beargumenteren. Het boek is ook niet geschreven in de vorm van open vraagstellingen of ruime hypothesen die nog alle kanten opkunnen, maar als een regelrechte aanklacht en 'schuldigverklaring' (ik kan het echt niet anders formuleren) van de utopie.

Ten tweede bevat het boek een aantal intelligent geschreven en verhelderende analyses, maar moet geconstateerd worden dat de tekst naar verhouding weinig echt vernieuwende inzichten en ontdekkingen bevat, zoals bijvoorbeeld wél het geval is in *Het rijk van de schaarste*. Op zich is Achterhuis heel eerlijk over dit punt en geeft hij zelf al aan hoe moeilijk het bleek om oorspronkelijke ideeën te bedenken.⁵ Een groot deel van de analyses en inzichten is al te vinden bij onder andere Hannah Arendt, Isaiah Berlin en Karl Popper, die Achterhuis dan ook met regelmaat als 'bewijsmateriaal' voor zijn aanklacht tegen de utopie naar voren brengt. Door het ontbreken van een werkelijk innovatieve vraagstelling en de permanente concentratie op de vraag 'Zou ik zelf in dit utopia willen leven' (zeker een belangrijke vraag die ik mijzelf in mijn boeken ook regelmatig stel, maar die andere vragen niet geheel dient te overschaduw), weet Achterhuis niet te breken met de definities, denkschema's en oplossingsrichtingen die deze denkers aangeven.

---

5 Zie Hans Achterhuis, *De erfenis van de utopie*, p. 235.

Ten derde wordt de algemene leesbaarheid van het boek beïnvloed doordat de rode draad van het betoog voor de lezer niet altijd even goed zichtbaar blijft en de tekst regelmatig abrupt afbreekt. Zijn tocht naar zelfverheldering had zeker een stuk systematischer gekund: het boek bevat de nodige herhalingen, beweegt zich erg snel heen en weer door de geschiedenis en de overgangen tussen de paragrafen en hoofdstukken verlopen niet altijd even vloeiend. Het lijkt alsof – anders dan bij zijn vorige boeken – de tijd ontbrak om het boek compacter, bondiger en gestructureerder te maken.

Met deze opmerkingen wil ik de inspanningen van Achterhuis overigens absoluut niet te kort doen. Zijn boek is – zoals al gezegd – zeker lezenswaardig, maar bewijst tegelijkertijd dat het op ‘onbevangen’ wijze schrijven van een dergelijk veelomvattend werk een duivels moeilijke klus is. Het perfecte boek over dit onderwerp moet nog geschreven worden en de utopische materie is rijkgeschaakt en weerbarstig. Het blijft echter jammer dat Achterhuis de kans heeft laten liggen om de erfenis van de utopie – zoals hij zelf met Spinoza zegt (p. 38.) – zoveel als mogelijk ‘sine ira et studio’ te onderzoeken.

Het is hem uiteindelijk niet gelukt zowel de negatieve als de *positieve* waarden van de utopie met open vizier onder de loep te nemen en te ‘begrijpen’.⁶ Gezien zijn analytische kwaliteiten en belezenheid zou Achterhuis nu precies een aangevoelen persoon zijn om een dergelijke ‘afgewogen’ analyse te schrijven. Waarschijnlijk door de ongemakkelijke combinatie van diepe fascinatie én grondige afkeer, zijn sterke ‘gevoelens’ van angst en onbehagen, zijn centrale focus vanaf het begin op alleen de donkere en totalitaire kanten van de utopie, en het feit dat hij zichtbaar als lid van een hele generatie wenst te breken met de utopische traditie, is het vellen van een ‘objectief’ oordeel over de utopie hem (helaas voor vele lezers die hierop wellicht hebben gewacht) niet mogelijk gebleken, althans niet in dit boek.

Het andere gezicht van de utopie

Zoals gesteld, poneert Achterhuis in zijn werk keer op keer dat ‘maakbaarheid’ een hoofdkenmerk van de utopie is. Dit zou leiden tot de neiging om zowel samenleving als de natuur te willen onderwerpen. Het moralisme en de absolute tegenstelling tussen goed en kwaad hebben volgens zijn analyse onvermijdelijk een totalitair mengsel tot gevolg. De utopie kan alleen maar resulteren in gevaarlijke maatschappelijke experimenten, zoals de geschiedenis van de ‘reëel bestaande utopieën’ (Sovjet-Unie, China, Noord Korea, Cuba) ‘bewijst’.

Het lijkt er evenwel sterk op dat Achterhuis, net als enkele andere vertegenwoordigers van de generatie van de jaren zestig, met hun recent beleden totale afkeer van en persoonlijke afrekening met de utopie doorschieten en het kind met

6 Alleen op pagina 171 van het boek komt de grootste ‘verdienste’ van het utopisch denken aan de orde – volgens Achterhuis het zichtbaar maken van het structurele geweld van de bestaande maatschappij. Dat lijkt mij toch wel een erg karige positieve erfenis van de utopie.

het badwater weggooien. Hun kruistocht tegen de vermeende totalitaire logica van het utopische denken blijkt een meer evenwichtige en 'neutrale' kijk op de negatieve waarden én de zegeningen van de utopie in de weg te staan.

Uiteraard dient *eenieder* te beseffen dat Karl Popper al in 1945 in zijn *'The open society and its enemies'* heeft gewezen op de mogelijke gevaren van utopische modellen. Terecht stelde Popper dat er geen wetenschappelijke methode bestaat om uit te maken wat de absoluut ideale maatschappij inhoudt en wat de beste middelen zijn om haar te realiseren. Ook wijst Popper op het risico van het op dogmatische wijze vasthouden aan een in eerdere instantie ontworpen 'blauwdruk' en op de verleidingen van almacht en gewelddadige onderdrukking. Van al deze inzichten dient de moderne lezer van utopieën zich terdege bewust te zijn, maar zij moeten niet leiden tot een merkwaardige blindheid voor de leerzame elementen, de waarde van het utopische gedachtengoed.

Wat opvalt is dat de meeste (post)moderne critici de utopie direct en logisch verbinden met de realiseerbaarheid in de maatschappelijke en politieke praktijk. Er is echter ook een heel andere, meer gedistantieerde en literaire lezing van de utopische geschiedenis mogelijk. In deze benadering wordt in de 'kunstzinnige verbeelding' van een betere wereld de voornaamste bijdrage van de utopie gezien. Utopieën dienen in de eerste plaats gelezen te worden als uitingen van verbeeldingskracht, als artistieke en creatieve dromen: I have a dream.

Wie nauwgezet de achtergronden van de utopie bestudeert, zal merken dat utopieën van oudsher als primaire functie hebben om vanuit een nieuw, 'ongekend' perspectief kritiek te leveren op het bestaande maatschappelijke stelsel. Een centrale functie van utopieën – van Thomas More, Aldous Huxley tot aan Ernest Callenbach – is om de bestaande maatschappij een kritische spiegel voor te houden. De betekenis en zinnigheid van de utopie bestaat mede uit deze maatschappijkritische functie, die ikzelf niet graag over boord zou willen zetten.

Anders dan vele critici – Achterhuis inclus – beweren, kan sterk worden betwijfeld of de meeste utopieën zijn geschreven als een absolute blauwdruk die in de praktijk dient te worden uitgevoerd. Dit kan aan de hand van twee eenvoudige voorbeelden aannemelijk worden gemaakt. De Engelse humanist en staatsman Thomas More (1478-1535) schreef zijn welbekende *Utopia* (1516) in het Latijn. Het boek werd pas later in het Engels vertaald en was in eerste instantie zeker niet geschreven voor het grote publiek of bedoeld als een schets van een maakbare samenleving voor de grote massa. De Engelse kunstenaar William Morris (1834-1896) schreef zijn intrigerende ecologische utopie *News from Nowhere* blijkens de vele brieven en artikelen van zijn hand primair als een uiting van 'literary imagination', niet als een gewelddadig na te streven ideale eindfase.

Naast de maatschappijkritische functie heeft het bedenken van utopieën en toekomstoriëntaties zin om te kunnen komen tot gedachtenexperimenten. Wie zich louter concentreert op het moralisme, de maakbaarheid, het potentiële geweld van de utopie, ziet over het hoofd dat oorspronkelijk utopieën zijn geschreven om de

bestaande denkkaders te overstijgen en op speelse wijze nieuwe combinaties van denkbeelden uit te proberen. Dit spelelement is altijd een centraal onderdeel van de utopie geweest. De utopie als 'denkexperiment' stimuleert de lezer tot het maken van keuzen, nodigt uit tot het zelf leren nadenken over vrijheid, gelijkheid, rechtvaardigheid, geluk, macht en gezag: leert de lezer normatieve keuzen te maken.

Voor hele generaties waren de utopieën én uiteraard ook de dystopieën (Orwells 1984, Huxleys *Brave New World*) een intellectuele leerschool. Zij vormen nog altijd een belangwekkend stuk cultureel erfgoed dat mede ons denken bepaalt. Je verlaat geijkte wegen, je doorbreekt vastgeroeste denkpatronen. Utopieën kunnen nieuwe ideeën bij je losmaken, ze kunnen leiden tot onorthodoxe gedachten – 'lateral thinking'.

Utopieën zijn ook zinnig, niet omdat zij absolute waarheden of idealen zouden verkondigen, maar omdat ze een instrument kunnen zijn dat kan helpen om de globale koers van onze samenleving te bepalen. De utopie wordt dan niet beschouwd als een statisch eindstadium, maar als een oriëntatiepunt, een ster aan de hemel, een globaal werkend kompas. Op deze wijze kunnen utopieën, scenario's en andere toekomstoriëntaties de algemene richting van de maatschappij beïnvloeden bij het nemen van langetermijnbeslissingen, zoals bijvoorbeeld de gestage uitbreiding van onze luchthavens of de aanleg van de hogesnelheidslijn. Op dit moment worden dergelijke beslissingen door de centrale overheid genomen, terwijl de politieke besluitvormers geen breder beeld hebben van een toekomstige, 'duurzame' samenleving.⁷

Vaak wordt ook vergeten dat de zin van de utopie nauw samenhangt met de menselijke behoefte aan Hoop en Verlangen. Zo stelt de moderne Amerikaanse utopist Murray Bookchin (zie ook het openingscitaat van deze bijdrage) dat het belang van het utopische denken is dat alternatieve mogelijkheden worden geschetst en de fantasie van mensen wordt geprikkeld. Utopieën kunnen de hoop op een schone en leefbare toekomst levend houden en voorkomen dat de burgers zich defaitistisch neerleggen bij de huidige anti-ecologische maatschappij.⁸ Dit hoopgevend en enthousiasmerende aspect wordt door de critici van de utopie echter nauwelijks erkend. Utopieën staan voor het recht op dromen, voor het recht op kritiek, voor de legitieme wens van mensen om te streven naar een vermindering van lijden en onrechtvaardigheid. Wie het utopische genre volstrekt afwijst, loopt het grote risico te belanden in een wereld zonder inspirerende idealen en verstrikt te raken in een weinig aantrekkelijk cynisme.⁹

Een andere reden dat utopieën zin hebben, heeft te maken met hun verhaal-karakter. In haar prachtige '*Poetic justice*' legt de Amerikaanse filosofe Martha Nussbaum uit waarom de romanvorm – waarin utopieën veelal gegoten zijn – van

7 Zie mijn eerdere *Ecologische utopieën; Ecotopia's en het milieudebat*, Jan van Arkel, Utrecht 1996, pp. 199-200.

8 Murray Bookchin, *Toward an ecological society*, Black Rose Books, Montreal 1988, p. 281 e.v.

9 Dit is overigens een vraagstuk waarmee Achterhuis, gezien zijn laatste hoofdstuk, zelf ook oprecht blijkt te worstelen, en waar hij niet echt een kant-en-klare oplossing voor weet te vinden.

groot belang is: "Literature focuses on the possible, inviting its readers to wonder about themselves."¹⁰ Utopieën betrekken de lezer heel direct bij het verhaal en geven ruimte tot identificatie met (of afkeer van) de hoofdpersonen. Zij appeleren aan ons inlevingsvermogen en kunnen leiden tot een confrontatie met onze eigen idealen, denkbeelden en bedoelingen. Utopieën doen dit op een veel intensievere wijze dan leerboeken, wetenschappelijke exposés of politieke programma's. Het is ook fascinerend om te zien hoe juist de utopie zulke sterke 'emoties' en algemene betrokkenheid bij mensen blijkt uit te lokken.

Afronding

Op basis van het voorafgaande zou ik, net als bijvoorbeeld de Franstalige Belg Gilbert Hottois, willen pleiten voor een open en pragmatische utopie. Eenieder dient te beseffen dat aan utopieën gevaarlijke kanten kunnen kleven, maar dat is nog geen reden om de utopie geheel weg te zuiveren en tot overbodig te verklaren.

Ik wil deze verdediging van de utopie beëindigen met het fundamentele inzicht van Thomas More in zijn *Utopia*. De grote kracht van de utopie is volgens hem terug te voeren op het zogenaamde 'picturale' karakter: het feit dat utopieën niet alleen een beroep doen op het koele redeneervermogen van de lezer, maar ook zijn of haar 'voorstellingsvermogen' aanspreken. In utopieën worden met behulp van woorden vaak fantastische en schilderachtige beelden voorgetoverd. Dat is nu precies waar onze door pragmatisme en het praktisch geheel ontbreken van idealen gekenmerkte maatschappij behoefte aan heeft.

Juist in een tijd waarin de economische groeilogica nog altijd overheersend is, bestaat de harde noodzaak van het genereren van aansprekende 'groene' beelden, van inspirerende toekomstoriëntaties op een schone, duurzame wereld. Mijn conclusie is dan ook dat de milieubeweging en groene politieke partijen het, ook in dit postmoderne tijdperk, niet kunnen stellen zonder de literaire en kunstzinnige inbreng van de utopisch-ecologische verbeelding.¹¹

---

10 Martha C. Nussbaum, *Poetic Justice; The literary imagination and Public Life*, Beacon Press, Boston 1995.

11 In Nederland doen zich dan ook terecht tal van interessante ontwikkelingen op dit terrein voor. Zo begint de Nederlandse overheid steeds meer het nut in te zien van allerlei creatieve toekomstoriëntaties op een duurzame maatschappij. Ook is de NCDO (Nederlandse Commissie voor Duurzame Ontwikkeling, te Amsterdam) actief bezig met de 'verbeelding' van een ecologisch verantwoorde samenleving en worden er workshops en hele congressen georganiseerd over droombeelden en toekomstvisies. Zonder dromen, idealen en utopieën lijkt een dergelijke maatschappij ook wel heel erg ver weg te liggen.

Marius de Geus is als politiek- en rechtsfilosoof werkzaam bij de Universiteit Leiden en auteur van o.m. *'Ecologische utopieën: Ecotopia's en het milieudebat'*. Recent is van zijn hand verschenen: *'Ecological utopias: Envisioning the sustainable society'*, International books, Utrecht 1999.